

FORUM

RENEZÁNSZ-NOSZTALGIA

CHOLNOKY VIKTOR A MAGYAR HÍRMONDÓBAN

Egy író a századfordulóról, aki csak negyven évet élt. Az életkor megszokott, a pálya rövidsége senkit sem rendített meg. A korszak írói, művészei gyorsan éltek. Lehetőségeiket napokra, órákra, percekre méretezték. Siettek? Féltek? Rémek elől menekültek, vagy hajsolták a teljesebb, egészségesebb életet. Századfordulós sors és élmény. A Cholnoky-testvérek Veszprémből jöttek Pestre. Apjuk a megye főügyésze volt. A vidéki vezető értelmiség életét élték. Tanultak, olvastak, társaságba jártak és mulatságokra, szalonokba és kávéházakba. László volt közöttük a legfiatalabb és a legsérülékenyebb. Jogi pályára készült, újságíró, író lett. Képzeletével bátyjához hasonlított, akit csak tíz évvel élt túl, ötven éves korában öngyilkosságot követett el. Cholnoky Jenő földrajztudós, utazó, egyetemi tanár. Talán a legszerencsésebb Cholnoky-fiú. A kilencvenes évek végén távolkeleti útjairól számol be. A századvégen divatos egzotikus élmények hatással lehettek a két írófivér fantáziájára, irodalmi munkáira is. Viktor a legidősebb, ő hal meg a legkorábban. Az írók között népszerű. Nagynevű kortársak tisztelik, Kosztolányi, Krúdy nyilatkoznak elismerően halála után.

Ezek a munkák különösek és sejtelmesek, mítoszokat és kísérteteket idéznek, az éjszakákról árnyakkal teli éjszakákban születtek. Az élménykör azonos, az élettel való kapcsolat ilyen áttételes, álomszerű. Álom, látomás, mese és csoda, varázslat és átváltozás a századforduló kulcsszavainak, „életkereteinek” tűnnek. Mondatok, történetek, sorsok, pillanatok és életek

épülnek rájuk. Mintha egy stílust, ugyanazt a köznyelvet beszélné minden író, minden művész. Vagy akár minden tudós is. A Cholnokyak sem rínak ki környezetükből. Nem külön-cök. Adyhoz, Krúdyhoz, Csáthhoz, de még Kosztolányihoz és Babitshoz képest is „köznapi” emberek. Ambrus Zoltán, Balázs Béla vajon nem ugyanolyan mesevilágban, álomtájakon járnak, mint ők? Álomország, álmok háza, törpék és óriások, keleti mesék gólyakalifákkal és beszélő táltosokkal, varázsszerek és varázsitalok, a szerelem és a fiatalság, a gazdagság és a jóságos hatalom ábrándjai, a nagyvárosok meséi, a mámorok, a káprázatok és a nosztalgiák a gyerekkor titokzatos birtokai és a férfikor romantikus nyírfaligetei után nem a kor „tükör általi” képei-e? A lélek és a szellem éli ezt a „második” életet. Az igazit, a valódit. És micsoda díszletek között! Milyen erővel, akarattal kellett áthangolni a látást, a hallást, az összes érzékeket, hogy mesezajlással burkolják be éjszakáikat ezek a reménytelenül reménykedő „modern” lovagok. A Cholnoky-testvérek köznapi „hősök” voltak, a tudós is, a jogász is, az újságíró is. Úgy éltek és írtak, mint minden értelmiségi ember a századfordulón. Szemlélődtek és álmodoztak. Beszédeselek könyveik címei is. A földrajztudós Cholnoky Jenőtől: *A sárkányok országából, Utazás a sátán szekeren.* A *Kísértetek* természetesen Lászlónak jutott eszébe.

Klasszikus álmok és árnyak

A századforduló látszólag extrém módon, önkényesen keveri össze az emberiség kulturális emlékeit. Fél a civilizáció hanyatlásától, ugyanakkor büszke életstílusára, anyagaira és művészetére, felhalmozódó gazdaságára, a „pénz nélküli” gazdálkodásra, tőzsdéire és bankjaira, szögletes és hajlított szeccszíójára, általános műveltségére, tömeges iskolaképzésére, szabadgondolkodására és individuális bátorságára. A nagy kaland, a vállalkozás most az üzlet. Már nemcsak családi,

rokoni méretekben, hanem óriási kartellekben, társadalmi méretekben történik minden, a termelés, kereskedelem, a fogyasztás is. Gyorsan változnak a divatok. Divatok szerint bontják szét és rakják össze a belső enteriőröket, s velük az otthonokat, családokat is. Nemzetközi vonatok, étkező- és hálókocsik, európai országok fővárosai, szállodái, éttermei kerülnek elérhető közelségbe, – legalábbis a középosztály számára –, kövezett utcák, új sugárutak, többemeletes bérházak és pöfögő, túlkölő autómobilok az utcákon. Nagy kávéházi csarnokok, márványasztalok körül lepedőnyi újságokat olvasó emberek, keménykalap és keménygallér, táblás ablakok, mögöttük az utca számára fellépő „civil” szereplők. Ezekben a kosztümökben, kulisszákban élnek a századforduló művészei is. De milyen más lélekkel. Milyen egyetemes és klasszikus nosztalgiákkal feltöltve. A külső forgatagban milyen gyötrő, néma, belső nyugtalansággal. A modern életben régi emberként. Reneszánsz szépségről álmodtak nappal, és a reneszánsz „bűnökről” a szórakozás éjszakai templomaiban. Így éltek, élhették csak meg a napok skizofrén kettősségét, vágyaik skizofréniáját. Nem volt könnyű „teljes” embernek lenni ezekben az életkeretekben. Hamar elégték, beszűkültek vagy elmenekültek, ki-ki a maga lelki szigetére.

Nappalok és éjszakák folynak össze Cholnoky Viktor életében, de írásaiban is. Álmodok és árnyak követik. Reneszánsz-sokoldalúságra vágyik, de ki tudja meddig tapogatódzik vissza az érzékek felajzott idegvégződése? Talán már az uomo universale sem a római múltat, nagyságot kereste elsősorban, hanem a görög keletet, és a még keletibb íveket és díszeket. A művészet így lesz valamiféle teljes életre törekvés, életszomj, sőt életvédelem. Sokáig úgy értelmezték ezt a mohóságot, a mesterséges mámorok halmozását, mint az idő intenzív megnyújtását, az élvezetes pillanatok marasztalását, tartósabb, illetve tartalmasabb időteremtést éppen a teremtő idővel szemben. Legenda volt. Maguk az írók, művészek terjesztették, az ópium, abszint, szerelem papjaivá, hirdető apostolaivá szegőd-

tek. Már Baudelaire, már Csáth Géza, a két Cholnoky, Ady és mások vállalták a Pimodán-hivők démoni szerepét. Gőgösen, titokzatosan és keserű öngúnnyal. Pedig csak élet és művészet tudathasadásos tragikumát szerették volna túlélni. Az éjjeli árnyakban azonosítani a nappali álmokat. Ők a kor frakkos ördögei és elszánt donquijótéi.

Cholnoky Viktor könyvcímei is a századforduló jellegzetes élményvilágát tükrözik. Köd és párázó légiesség. A tájak hajnali köde és a kávéházak éjjeli füstje gomolyog történeteiben, a kötetek lapjain. Titkok, keleti misztériumok, sejtelmes, nagy mítoszok és improvizált könnyedséggel odavetett párbeszédék, töprengések. A *Füstkarikák* (1896) még Veszprémben jelent meg, ezt követte a *Kacagó szélhámosok* (1909). A két kötet a vidéki Magyarország alakjait rajzolja, Mikszáth és Gozsdu „hangszerelésében” szólal meg. Közben írja a glosszákat, cikkeket, újdonságokat és ismeretterjesztő érdekességeket, egyszerűen, csevegő stílusban a korszak olvasmányos lapjaiba, A Hétbe, Pesti Naplóba, a Szalonba, Vasárnapi Újságba. Legenda képződött műveltsége, tudása körül. Bizonyára szenvedélyes olvasó volt, de az újságírás rendelése, kényszerű robotja is érződik ezeken a könnyed, olykor ironikus, szellemes vagy pletykálgató glosszákon. Érdekességeket kellett produkálnia, gyűjtenie, kitalálnia. Mindenről, mindenféléről ír. A rovat igényének akar megfelelni. Néha őszintén érdeklí az, amit elmesél, legtöbbször azonban csipkelődik, fanyalog, kötekedik az olvasóval és önmagával is, mintha szégyellné ezt a hírkomentálást vagy lexikoni kivonatolást, az átlagos újságolvasó szórakozató „művelését”. Csevegéseit, a nagyvilágból és a tudományos hírekből származó értesüléseit azután a *Kaleidoszkóp* (1913) című „vegyes” gyűjteményében adta ki. A cikkgyűjtemény valóban „vegyes”, kissé játékos, évődő és extrém. Olykor eléri a jobb ismeretterjesztés színvonalát.

A tudása körül kialakult legendát persze jókora kételkedés vagy rosszmájúság is kísérte. Mindenről nem tudhat a leg-tájékozottabb hírlapíró sem, vagy ha ír is mindenről, tudása

csak féltudás, álismeret. Cholnoky nem akar bölcsnek látszani. Finoman szellemes, szarkasztikusan gúnyos, epés, már-már durva is. Olykor lenézi, megveti a tárgyat, amiről írnia kell, ilyenkor a robotmunka undora fitorog stílusából. Vagy a hasonlatai, asszociációi bántóak. Foglalkozásokat, vidéki félszegségeket, modorosságokat kever bele poénjeibe. Nála a „kor vigyorog” az ünneplésekben, főgimnáziumi igazgatók, erdőgondnokok, gyalogezredbeli őrnagyok lesznek bántó szellemeskedéseinek céltáblái. Kétségtelen a korabeli kabaré alakulása, stílusszerű jelenléte, de mintha áthozná ezeket a cikkeket a férfi-asztaltársaságok féktelen, „ízes” szabadosságát is. Vérébeli glosszaíró? Szórakoztat azzal, hogy közben önmagát is szórakoztatja. Zsonglörködik a társaságban, de kissé mintha mindig távolabb ülne le, odébb húzza az asztaltól a széket. Beburkolja magát valamilyen rejtélyes magánosságba. Megszólít így: hölgyeim és uraim, jöjjenek közelebb! Vásári kikiáltók, a konferanszok felhívását, fordulatait gyakran alkalmazza A Hét tárcáiban. Kinevetteti a népszámlálást, tagadja, hogy Budapesten „polgárok” élnének, ahhoz őrizniük kellene a múltat, és rendezni a mai városképet. Ezek azonban csak apró csipkelődések. Igazi tárgyai nem ezekben találhatók. Színesen, érdekesen, szinte felfedező örömmel az emberi szenvedélyekről, a tehetség titkáról, távoli égtájak csodáiról beszél. Az álmokról és a csodákról. Tárcái, glosszái különös, szépprózai írásainak párdarabjai.

Melankólia

A századforduló szellemiségét próbálja megrajzolni, de ez a rajz nem lehet más, mint csupán portrévázlat. Egy kicsit önarckép, egy kicsit vallomás. Meditáció a tehetségről és az alkotásról. Mi is izgathatná jobban az író? És mi a kor emberét, akinek annyit beszéltek már a lélek titkairól, ösztönéletében, sőt a sejtjeiben, génjeiben rejlő erőkről. Amikor divatot ült a mélylélektan. A korban, amelyben szembe kellett nézni egy

titokzatos lényvel, aki az emberben él, de aki nem ő, szembenézni a semmivel. A századforduló művészetének és pszichológiájának egyik népszerű alternatívája, illetve dilemmája volt az *egészség* és *betegség* szerepe a valóság megismerésében, az alkotói tehetségek értékelésében. A narkózis mint alkotóerő, vagy mint életpótlék természetesen nem most merül föl először az irodalom és a művészet történetében. Talán eltekinthetünk a korábbi századok még eltitkolt vagy esetleges eseteitől, hiszen a közvetlen előzmény mégiscsak a 19. század, a romantika, impresszionizmus, szimbolizmus művészeinek mámorja, a lelkerők felfokozásának sokfajta kísérlete, az álmok és látomások akart felidézése.

A romantikusok hedonizmusát, „szabados” életformáját csak felváltotta Poe „alkoholizmusa”, a megidézett fantasztikum, vagy Baudelaire abszint- és ópium-kábulata. Náluk már alkotáslélektani elmélet, sőt életfilozófiává válik minden élenkítő szer, a mesterséges mámorok mindegyike. Az időt szeretnék megállítani, fogva tartani, vagy legalábbis szubjektíve tartalmasabbá varázsolni. Illúziókat vetítenek ki a világba, a képzeletet „tárgyasítják”. Cholnoky szereti a meghökkentőt, a nyárspolgári morált —, egészség elleni állításokat vagy elmélkedéseket. Az olyan kijelentéseken, hogy „abszolút egészség nincs”, már meg sem lepődünk. Vagy, ami miatt Babits egészség–betegség tipológiájára annyira érzékenyek lettünk később, s ahol szintén azt olvashattuk, hogy az egészség a hétköznapiság jele, míg a betegség a zsenialitásé, amely teremt, újat hoz létre, már nem vonjuk ráncba homlokunkat, hiszen azóta ismertté váltak a korszak mélylélektani újságai és kísérletei, legalábbis azok a hipotézisek, amelyeknek ma már van tudományos fedezetük is. Cholnoky kiemeli a világ nagy szellemei közül az öt nagy „csodát”, akik szerinte az emberiség nagy alkotói is: Mózes, Aiszkhüloszt, Michelangelót, Shakespeare-t és Goethét. „Ki csinál napot, ki csinál újat? A megelégedett ember?” „Azért tisztelet adassék a beteg embernek.” Majd narkotikumokat emleget, néhány nevet még, és kihívón állítja, hogy

minden tehetség, nagy ember valamilyen módon „kísértetlátó” volt. Mert a művészet „élettani” jelenség is, – Nietzsche-től idézi, – feltétele a *mámor*, az extázis. Előidézésére minden elfogadható, a próféták, (nábik), a régi sámánok tehetsége, a kábulatba, révületbe sodró *ritmus*.

A publicista Cholnoky az élet intenzív megismerésére törekszik, ehhez képest ártalmatlan az a vágya, hogy intenzíven is éljen. Szinte szerény és gátlásos. Elrejtőzik valamiféle fontoskodó irónia álarca mögé. Életen túli bölcselete innen nézve tudálékosságnak látszik. Tapasztalata nem több, mint akár-melyik utcakölyöké, aki már ismeri a cigarettázó rejtek-helyeket, vagy a rést az illemhelyek deszkázatán. Kámasz és költő. Gyermekhüvelyben egy koravén bölcs. Mosolya sokat sejtet, valójában „befelé” él, álmában mosolyog, mint az ártatlanok.

Esztétizált létezés

Romantikusként is lehetne nevezni, mint egész lázadó nemzedékét, mint ahogyan így nevezték Ady harsány lázadását vagy Ambrus Zoltán „tündérező” mesenovelláit. A való világ poétizálására nem vállalkoznak. Elfordulnak attól, menekülők. Nekik az élet mentése, saját életük kimenekítése lenne most fontos. Nem a világot szeretnék elvarázsolni, erre nincs erejük, módszerük, hanem az életüket. Életformájuk lesz az esztétikum, a „szépen élni”, s természetes vonzata a „szépen halni” programja. A mámor számukra nem szórakozás, nem időtöltés vagy könnyed lebegés, rossz szokás. Tragikus ismeretszerzés inkább. Életet áldozó kaland. Kísérleti narkózis. Alkohollal, nikotinnal, morfiummal, vagy az ösztönélet felfűtésével. A valóság helyett inkább a káprázatot választják, csak szép legyen. Esztétizálni a létezést, bármennyit veszít is a tartamból, bármennyire megrövidül is az élet ideje. Ismerős gondolatok, régi életreceptek ezek. Mégsem a romantika sorsszerűségét, etikai dilemmáját ismételik meg. Nem a mit miért felál-

dozni, nem a mit választani most a főkérdés. Reneszánsz ábrándok, fények borítják el ezt a nemzedéket. A művészet az emberben van, mélyen, elrejtve. Csak rajta áll, hogy mennyit hoz belőle a felszínre, milyen széppé tudja tenni a saját életét. Kockáztatóbbat, de tisztábbat. Kevesebbet, de méltót. Ez az ő „démoni” mámor-hitük, mákonyos dekadenciájuk.

Az első szabály: megkülönböztetni és különbözni mindenkitől. Vállalni kell magukat és mániáikat, hiteiket és tévhiteiket, a kockázatot álmaikért. Nem a kábulatot hajszolják, nem lebegni akarnak, mint a morfinisták, ópiumisták, kétségbeesett szokéseikben, hanem látomásokat, hangulatokat, mondjuk ki, illúziókat keresnek vagy őriznek meg ezekkel az életveszélyes kalandokkal. Milyen más az a mámor, amely telve van „történekekkel”, lelki eseményekkel, élményekkel, és mennyire más az, amely holtan, kinyúlva fekszik a járdán. Az élet nem könnyű. És nem szép. Megannyi „esztétikátlan” eseménysor. Esztétikátlan dramaturgia szerint cselekedjük, vagy hagyjuk, hogy általunk és rajtunk történjék. Mi szépség van a születésben, az önfenntartásban, a fajfenntartásban és a halálban? – kérdezi Cholnoky egyik írása. A reneszánsz „szép halála” emlékezteti őket a „könnyű halál” keresztényi dilemmájára. Ha a születés, létezés nam szép, szépnek kell álmodni, vagy megkeresni a létezés esztétikai mozzanatait.

Pogány derű

Európa hanyatlik. Cholnoky nem fogad el semmit, ami lehangolná, ami elvenné a szépség derűjét. Szereti a nyár örömeit, a Balaton szépségét és borzongató mondáit. A természet színpompáját, vulkánjainak tűzijátékát. Szereti, sőt követeli a természet örömmünnepeit. Mi az ő pogánysága? Természetesen Hellasz derűje, a földközi-tengeri klíma, a mítoszok világa, és a táj „örök” változatlanságában való hit. Nem az európai civilizáció ellen fordul, hanem a keleti és antik egyszerűség felé. Ha

meghal a Vezuv, ugyanolyan tragédia, mintha vándormadarak pusztulnak el tengeri útjukon, üstökös tűnik el az égről, (még ha baljós jelnek vélik is), vagy nagy csalódások érnek minket mítoszokkal, Napóleon-méretű hősökkel kapcsolatosan is.

A pogány derű nincs okvetlenül ellentétben az európai, „túlrejt” civilizációval. Cholnoky csodálja azt, ami természetközelenben maradt, a Délt és a Keletet, de nem vágyódik oda, nem fordít hátat több évezred kultúrájának. Csupán kételkedik az absztrakciókban és a modern filozófiák szomorúságában. (*A pogányság derűje, A holló és a sárkány.*) Ez az álomvilág, illetve „esztétizálás” nem lehet meg az ősi örömforrás nélkül, az erotika, szerelem dicsérete nélkül. Boccacciót szeretni kell, – írja.

Pannónok

Nyugat, kelet, nemzet, származás, illetve faj újra az érdeklődés középpontjába kerül. Most nem nacionalista indulatból, nem politikai jelszóként, hanem a legártalmatlanabb emberek jóvoltából, a tudósok és a költők töpregenek el a gyökerek erején és a környezet hatásán. Egyszóval arról, hogy milyen szociológiai, történelmi, biológiai és pszichológiai mélyáramlások sugallják a gondolatot, vagy irritálják a képzeletet, vagyis saját alkotói terveiket és műveiket. A tudományok vonzó szenzációkat találtak az ember megismeréséhez, az emberismeret „fehér foltjaihoz” (sejttan, Freud és a mélylélektan, szociológia stb.), a kíváncsiság természetesen éledt fel, az élet bizonytalansága pedig megnövesztette ezt az új aspektust. Az életstílus és a magatartás filozófiája változatlanul érvényes, az élet esztétizálásának, jelentőssé (Freud), tartalmasabbá tételének igénye folytatódik az alkotók életében és munkáiban. Bizonyára kavargó itt kelet és nyugat, török és szláv, minden, amit már Ady is észrevett, és bizonyára igaz az is, hogy a pannóniai ember karakterében vagy köznapi gesztusaiban

különbözik a szatmári vagy a partiumi embertől. A lényeg mégiscsak az, hogy miként élünk itt együtt ezzel az átokkal és áldással.

Napnyugati mesék

Cholnokyra és a kortársakra is jellemző, hogy jó érzéssel adtak címet írásaiknak. Tudták, miről írnak, honnan hová szeretnének eljutni. Cholnoky szerencsésen vegyíti a nyugati lovagmítoszokat a magyar élet alakjainak valóságosságával, illetve valószerűtlen meseiségével. Megint csak Ambrus Zoltánra és Krúdy Gyulára kell gondolnunk. Ők szövik ilyen finoman, pókhálózóvetté össze a sejtelmes, ködös múlttal a köznapok különöségeit, különceit és rejtelmét. Cholnokynál is minden meseszerűvé válik. Csodát akar, ezért csodát lát. A szegényes, kopár világ titokzatos lesz vagy groteszk, komor vagy csillogó. A mondák és történetek a koraközépkor, a lovagság századaiból származnak. A keresztesháborúkat, Artúr király kerekasztalának lovagjait, közülük elsősorban is Lancelot-t lovagok idézik fel. A keresztések és a kereskedők viszont keleti meséket, misztériumokat hoztak magukkal nyugatra. Kelet ragyogó napsütésében káprázat, varázslat a mágusok mesterségének minden trükkje. A nyugati tenger nyirkos, ködös párájú földrészein szorongatóbb, félelemmel telibb, babonásabb a mese.

A lovagi kísértethistóriák valószínűleg reinkarnálódnak a kísértetballadákban, de a romantika „különös” történeteiben is (Poe, Hugo), amelyek inspirálják a bűnügyi történetek megszületését. Cholnoky olvasásához fel kell készülni. Ha tájékozatlanul vesszük kézbe, minden darabja banálisan ismerős, írásai utánérzések, olykor erőlködve szellemeskedőknek tünénének. Csak a kortársakhoz szól. A pillanat ihletében beszél. Az akkori eredetiség és közlésmód választékos köznyelvén. Ezért értették és szerették. A Cholnoky-mítosz azért születetett, mert egy időszletben a legjobbakhoz szólt. Van betyár-története, illetve pandúr-története, csak borzongáso-

sabb hatású, mint Jókaié és Mikszáthé. A furcsa már tragikumot előidéző motívuma. Cholnoky nemcsak tanult Hugótól, Poe-tól, Jókaitól, Mikszáthtól, de a maga élményeit keresi a régi történetekben, ezekkel az élményekkel szembesíti az „újraolvasott” történeteket. (*Rituper, A sekrestyés, A szürke ember.*) És folytatja fölényes, otthonos „társalgását”, stílusgyakorlatait Krúdyról, Török Gyuláról, vagy Heltait, Hunyadyt idézi fel. (*Bertalan Lajos lelke, Polixéna kisasszony póré, A kövér ember.*) A „pannónok” ilyen nyugati meséket ismernek meg, és így azonosítják a lovagvilág mágikus rejtelmait a maguk életének furcsaságaival. Mintha újraértelmezné, magyarázná a periférikusnak, nehézkesnek tűnő magyar történetek igazi értelmét, jelentését. Hozzá férceli, beleépíti a magyar világ különceit, furcsaságait a napnyugati mesék babonásan szép mesevilágába. A jelenség nem egyedi. Már ismerős a festészetben is. Minden téma a régmúltból jött, csak meg kell hódítani (Manet), új színeket, formákat kell adnunk az „örök” emberinek, újjá kell születni a régiben. Cholnoky merészen „plagizál”, magabiztosan idéz, áll oda a minták mellé. Már tudja, mit kell tennie, és mivé alakult át benne a régi tárgy.

Párbeszéd az eletről

Azt mondhatnánk, hogy az egymást követő kötetek „vegyes” műfajúak. Mindegyikükben ugyanazok a formák, párhuzamok, mesetárgyak és párbeszédok ismétlődnek. A tárcsa stílusa ez. De igényesebb műveiben kétségtelenül otthon van a szimbolizmus „kettősségeinek”, az én és nem-én, az én és a más formai szerepmonológiáinak is a művészi igénye. Különös már a stílus, forma is. Hiszen a szalon-lapok csevegéseiben, az intimpistáskodó bulvár-közlésekben ugyanaz a fiktív, „rejtett” értesülés szerepel, mint a platóni dialógusok lenyűgöző érvelésében, amelyek a logika művészetével adnak el nekünk egy-egy szubjektív igazságot, hogy a következő kérdéssel már vissza is vonják azt. A mélylélektan megerősíti a művészek

kételkedő kérdéseit, énjük megkettőződésének félelmét és hiedelmét, vagy éppen ennek a megsokszorozódásnak a büszkén vállalt hitét. Cholnoky párbeszédesei írásai mindig két barát között folynak, ellenfelek vagy kettős alteregók. Bizonyítani egyiket sem lehet. Józan életszemlélet és a mámor-hit feleselnek az életért. Két ördögi kísértés. Ördögi, mert mindkettő csapdába akarja ejteni a többre vágyakozó embert. A józan-ság, – a köznapiság börtöne is. Megtagadása mindannak, ami szép, szárnyaló. Óvatos egészségvédelem, számító, de tartalmatlan, és permanens agonizálás. A mámoros és felelőtlen társadalmon kívüliség okos lázadásnak tűnik. Éles, metsző gondolatok, imponáló függetlenség. De az önpusztítás tudata is bennük van. És ez az ördögi, sátános eredet bennük. Mintha az egyenlet felállítható volna így, vagy csak így lenne helyes.

Cholnoky kávéházi figurái nem humoristák, de nem is filozófusok. Ernő és Mihály, Dénes és Endre ülnek egy kerek kis márványasztal mellett, kávéházi világításban, cigarettafüstben, kávégőzben, szinte arctalanul, szereptelenül. Az egyik talán újságíró vagy művész, a másik orvos, tudós, ügyvéd, mindenestre valamilyen „józan” ellentmondó, gondolatokat provokáló és ihlető. Fontosabb, hogy baráti társalgás részesei vagyunk, mindig aggódó, és mindig őszintén nyugtalanító párbeszédé. Az életről van még szó? Vagy már a halálról? És ha a halálról, akkor a meghalás tudományáról? A párbeszédekben lassan megfordulnak a dolgok. Az élet lesz csupa zaklatottság, félelem, még értékeiben is neuraszténia, míg a halál a természetes, a „tiszavirág-példázat”. Védekezni ellene csak úgy lehet, ha felélesztjük az elfojtott halálösztönt, a boldog halál euforikus állapotát. Ezek az okoskodások természetesen paradoxonok, a paradoxon metsző fölénye, hideg ereje nélkül. Inkább a lila ködöt, az éjszakai hangulatot, vagy a napfelkelte „oroszlánlázát” az éjjeli nemesvad, ragadozó, nappal tehetetlen, riadtszemű, állati félelmét akarja közvetíteni az ösztönök összecsapásával, kifordítottságával. Minden ideges állat felébredése után rosszul érzi magát (*Febris Leonina*).

A bronzkígyó suttogásai

„Néhusztán, a bibliai bronzkígyó megint meglátogatott.” Az író vagy a mesélő csak a sziszegéseit jegyzi fel, amelyeket, csodák-csodája ért, és történetekké kerekednek képzeletében. Mert bibliai, szentkönyvből való a kígyó, suttogásait komolyan kell vennie. Meséinek többsége Néhusztántól ered. De ezekből a sziszegésekből árad a kelet, a dél, a mese-világ és a meseidő. A napkeleti mesék és a dalmát mesék. Csodák és elképzelt csodák, tehát kalandok, vagy müncheni nagyotmondások történetei. Cholnoky szereti az egzotikumot. Szabadságot ad az írónak és a bölcsesség maszkját. Bármit kimondhat, bármit megkérdőjelezhet ebben a közegben. Mese és mítosz itt szimbolikus valóság. Történelmi látomások sora, ami Flaubert *Salammbója* óta annyira vonzó. De ilyen szimbolikus meséket – napkeleti meséket – írt Maeterlinck, Babits vagy Balázs Béla is.

Napkeleti mesék

Néhusztán „tud mindent, lát mindent, beszél mindenről, nincsen előtte ismeretlen, sem kor, sem birodalom, sem pedig időn és téren túl való titok”. Ez a varázslat már a költészet mágiája. Az egyik keleti meséjében a „csodaorvos” kuruzslással gyógyította meg a kalifa térdét. Rejtelmes erőt, titokzatos tudást tulajdonítanak neki, hiába tiltakozik ellene, „én nem orvos vagyok, hanem költő”. Hiszen ez a tudás kell a betegnek, a hit és elhitézés tudománya. A költészetben van az orvosság. A „keleti” típusú mesék a költészet régiójába tartoznak. Prózába írt költemények. Már egzotikus neveikkel, történetfordulataikkal is azok, nem beszélve a csodák köznapiságáról, a mágia és varázslat gyermeki hitelességéről és természetességéről. A keleti mesékben és déli mítoszokban minden „elbeszélés” ünnepi, különös, stílusában és nyelvében is más, mint a köznapok közvetítő nyelve. A mesélő, a költő

még külön kasztba, rendbe tartozik. Kivételes képességeket tud magáénak. Hiszen nyilvánosan lép fel, utcákon, tereken, az árusok piacán, vagy egy-egy meghívásra érkezik családokhoz vagy fejedelmekhez. Ezeknek az idegen furcsaságoknak kell hordozniuk azt a gyönyörködésigényt, ártatlan lelki narkotikumot is, amit az európai művészetben szépségnek mondunk.

Cholnoky Viktort egy-egy szó ejti rabul, és máris nyomoz a mese után, vagy képzelete álmodik szimbolikus képsorokat, szép-szomorú mondatokat a szó köré. A napnyugati babonák itt találkoznak kelet misztériumaival. Bouilloni Godofréd lovagjait a keleti hiedelmet, a misztériumot, a „pogányságot” káromló bűnük öli meg. Mert megsebezték a szent madarat, az „alerion-madár” három csepp vére úgy öli meg a gőgös nyugati lovagot, mint Heraklészt Nessusz inge. Pedig ezt a madarat csak egy történelemkönyvben látta, a híres kereszteslovag címerének leírásában olvasta. Az ilyen mesés lovagi históriában már természetesen van jelen a navarrai királynő szerelme. A nemzedék írói így álmodtak, miközben szűk, kis hivatali szobákban robotoltak.

Cholnoky ősi isteneket látogat meg kultuszaik helyén, látomásaiban őket idézi, az egyiptomi holdistent, az ár-apály urát, vagy a babilóni napistent, *Tammuzt*, a százarcút, a hatalmasabbat, a meghaló és feltámadó égi istenséget, aki mindig győzedelmeskedik. Hol vannak innen a bálványok? Minden csak babonás varázslat, a teremtő és éltető forrás a Nap, a Természet. Ma már nem is ezek a mesetárgyak keltenek érdeklődést az olvasóban, hanem a stílus, kép, látomás, a megírás módja. Szeret hangulatokat festeni, alkonyatot és napfelkeltét, madártávlati városképet. De mindezt nagyon tömören, jelzészerűen, mintha csak színpadi utasítást írna. A párbeszédekben sokszor egész enteriőrök, helyzetvázlatok vagy eseményelőzetesek kerülnek zárójelesen a cím alá. A *Tammuz* kezdő tájképe, hangulata is a napkelte, lovassal, az Eufrátesz alsó folyása mentén, a lovast megismerni, valami akkád harcos lehet. Cholnoky feszélytelen grimasszal ír le „szép” novella-

kezdéseket, ismerős elbeszélői közhelyeket. (Itt már nemcsak Flaubert, de Herczeg Ferenc *Bizánc* vagy még inkább *Pogányokja* is eszünkbe juthat.) Mégsem bántó, nem disszonáns a „hasonlóság”, hiszen Cholnoky nem írószágról akar meggyőzni minket, hanem hangulatot teremt meséjéhez, amihez ilyen „megszokott”, már ismert eszközökkel próbálja bevezetni hallgatóit. Mondjuk, hogy ez is ősi elbeszélő fogás. Vagy gyanakodjunk az író iróniájára, ami ott bujkál minden kalandrahívásában? Ez a kérdés is megválaszolatlan marad. Rejtélyei közül való.

Dalmata kalandok

Cholnoky is találkozik a maga utazó, elvágyódó „hajósával”, a számára elérhetetlen Szindbád-mítosszal. Nem ölti fel a maszkot, nem mer úgy azonosulni vele, mint Krúdy, nem lesz a 20. század egyik új Odüsszeusza. Persze a kaland és kalandor is más, mint a távoli országokat, csodákat látó, de mindig az otthont kereső Odüsszeuszok. A „szabad” emberek felé vonzódik. A valódi vagy megálmodott kalandot meséli el. Egy kis Robinzon ábrándjával, és felnőtt rezignációval, ironikus hitetlenséggel. Hőse, figurája Trivulzió, ez a kevert vérű dalmata kalandor, aki azzal is rokonszenvet ébreszt benne, hogy olyan színes, annyi faj keveredett el benne, mint a pannónokban. Csak ilyen vérségi örökléssel lehet valaki érdekes, „művész”. Így találkozhatnak végletes ellentétek, a nyugati fantázia a keleti csodákkal. Trivulzió délszláv és olasz, de görög, zsidó, török ősöktől örökölhette kontemplatív és cselekvő készségét, amiből azonban hiányzik a megtartó siker képessége. Hórihorgas, fekete, dalmata. Így kezdi a *Trivulzió szeme* című írását. „Van egy furcsa barátom”, akivel az összetalálkozások szokatlanok, de nem véletlenek, „valami megmagyarázhatatlan akarat rendszeres működésének az eredményei”. Kikötői csapszékekben, kocsmákban látja, lezüllötten, italért mesél, vagy pénzért, készségesen elmondja életének káp-

rázatosan szerencsés epizódjait és balszerencsés fordulatait, amelyek mindig a mélyre juttatták. Meséiben volt gazdag és szegény, szigettulajdonos, hajós, császár valami egzotikus vidéken, tisztviselő és gyöngyhalász. Látható volt Marseille-ben és Velencében, Fiumében lerongyolódva. Igaz, vagy sem? Egy álmodozó kisembernek vagy egy csavargónak a meséi ezek? Illúzióival él, mert így tud csak élni. Furcsán látó üvegszemével, és a tatár kánnak tulajdonított műfogsorával. A romlásban egészséget pózolón, a gyarló hazudozásban álmokat takarogtón. Mindenki a maga hite szerint boldogul, – mondják róla. Ez az illúzió, ez az élettitok vonzza Cholnokyt.

Mese-idő, mese-város

Az elbeszélte történet és a forma mese. A címadással, a mesés fordulatokkal, csodákkal, titkokkal ezt is hangsúlyozza írójuk. Narkotikum és vigasztaló olvasmány. Anekdota vagy hírlapi érdekesség. Lancelot lovag kalandját a navarrai királynéval így vezeti be: „az én meseidőmben” történt. A meseidő elfolyó, pontosíthatatlan. Múlt és jelen egyszerre. És a képzeletben a jövőre is kiterjeszhető. (*Új világ*) A mesés múlt szimbolikus „üzenete” vajon nem a jelen tapasztalata-e? Euménosz (*Az agórán*) nem ma mondja-e, hogy hagyjatok tovább gondolkodni? Időtlennek tűnnek a „sors-témák”, a kényszerek, determinációk változatai. Az sem lényeges már, hogy hol játszódik le a történet. A meseidő csak mesetérben lehet ilyen állandó. Cholnoky művészi „logikája” következetes. Megkeresi a mítoszi helyeket, a mesék szülőföldjét, keresi a „titokzatos birtokot”, a vágyak városát, a csodák glóbuszát, ahol élni érdemes, és ahol mindenki járt már, csak nem vette észre, vagy hűtlen lett hozzá. *A senkik szigete* vagy *Famaguszta* ez a hely. Mert meseidőben van aki a nyárba, van aki a télbe vágyik. Ez a vágyak földrajzi vonzása. Famaguszta az a város, Ciprus szigetén, ahol megtalálható Kelet és Nyugat, a Nibelungenlied

és az Ezeregyéjszaka miliője együtt. Itt „mesévé válik mindaz, ami máshol utálatos valóság”. Famagusztát elérheti mindenki, nem kell ezért Ciprusra utaznia. Mindenütt ott van, a gyermekek játékaiban, a borban, a szerelemben, a kártyában, a szenvedélyeinkben. Csak azért vonzó, mert már nincs, mert már elveszítettük. A haldokló nyugtalan, az ember más-más városba vágyakozik. Ezért mindenki keresi Famagusztát. A maga lelki gazdagságát, békéjét. Ugyanez a nosztalgia köti hőseit a művészethez, a bohémia országához is. (*Finis bohémiae.*)

Utószó

A Magvető Könyvkiadó két kötetben adta ki Cholnoky Viktor publicisztikáját és novelláinak, tárcáinak válogatott gyűjteményét. A Magyar Hírmondó eddig is sok meglepetést nyújtó sorozat. Ritkaságokat nyújt át, ismeretlen írókat vagy költőket fedez fel, dokumentumokat tesz közzé. Szép vállalkozás. Korokat, irodalmi légkört idéz vissza. A megmaradt nagy alkotók mellett feltámasztja az akkor népszerűeket, és máig is értékesebbeket, olyanokat, akik akkor legalábbis egyenrangúaknak látszottak ezekkel a maradandó értékekkel. Cholnoky Viktor a színvonalas novellisták, polihisztor publicisták egyike, ahhoz a reneszánsz-nosztalgiahoz áll közel, amit Kosztolányi, Babits, Krúdy Gyula is szeret. Érdemes volt feléleszteni ezt a szellemi világot. Fábri Anna értő Cholnoky-portréjához alig lehet valamit hozzátenni. Nem is szükséges. Hitelesen, megértően írja le a századforduló élményeit, írói törekvéseit, jól válogat az író köteteiből és folyóiratokban megjelent írásaiból. A kötetek tagolása, új fejezetcímei csak arra utalnak, hogy e szimbolizmushoz közel álló életművet bármelyik több jelentésű, illetve sok rezonanciájú írásának címével is jól lehetne jellemezni. Minden tárgy, név eligazító, mind variálható. (Magvető, 1980.)

MEZEI JÓZSEF